

УДК 141(430)«18/19»Кант І.

DOI <https://doi.org/10.30970/vps.2024.31.02>

КРИТИЧНЕ ПРОСВІТНИЦТВО КАНТА: ЗНАННЯ ВЛАСНИХ МЕЖ

Ігор Карівець

*Національний університет «Львівська політехніка», кафедра філософії,
вул. Митрополита Андрея, 5, м. Львів, 79013, Україна
e-mail: igor.v.karivets@lpnu.ua
ORCID ID 0000-0002-4555-2226*

У статті розглянуто нетипове розуміння Просвітництва та його цілей відомим німецьким філософом-інноватором І. Кантом. Автор, досліджуючи ставлення Канта до Просвітництва, стверджує, що німецький філософ розуміє під Просвітництвом не утвердження розуму і наук у всіх сферах життя суспільства, а самовизначення розумом власних меж пізнання і знання за допомогою критики розуму. Цілі доби Просвітництва, за Кантом, є поміркованими, а не прогресивними та абсолютними. Цілі Просвітництва визначені також критикою розуму – його здатності відповісти на відомі Кантові питання: що я можу знати, що мені робити, на що я можу сподіватися, що таке людина? Щоб відповісти на ці питання, розум повинен бути вільнодумним. Вільнодумство, тобто вільний пошук правильних відповідей на зазначені питання і невимушені роздуми над цими питаннями, також є ціллю Просвітництва. Без свободи міркувань, без свободи пошуку правди, людський розум буде незрілим і нерішучим. Тому Просвітництво забезпечує одночасно критику розуму, з метою виявлення його пізнавальних меж і можливостей, та вільнодумство розуму, як індивідуальний безперешкодний пошук правди та вільне видавання суджень про неї. Без критики і вільнодумства Просвітництво є неможливим. Критика розуму встановлює межі вільнодумству розуму та межі його пізнання. У статті стверджено, що Кантова критика розуму спрямована на реабілітацію віри, яка компенсує нездатність розуму пізнавати ноуменальну реальність і мати про неї знання. Тому у Кантовому Просвітництві є місце для віри, що є нетиповим розуміння Просвітництва як «царства розуму», тобто як беззастережного панування розуму. Кантове розуміння Просвітництва піддажує ідеологічно традиційні та усталені погляди як на «добу розуму». Просвітництво – це процес та практика застосування розуму/розсуду індивідами у всіх сферах життя суспільства, а не доба вже утвердженого розуму/розсуду в усіх сферах життя суспільства.

Ключові слова: Кант, Просвітництво, критика, розум, розсуд, віра, вільнодумство.

Вступ: зауваги до сутності Просвітництва

Основні положення модерної філософії були сформульовані засновником експериментальної науки та емпіризму Ф. Бейконом (1561–1626),

раціоналістом Р. Декартом (1596–1650) та сенсуалістом Дж. Локком (1632–1704); ці модерні філософи, фактично, створили нову теорію знання (епістемологію); вони впевнені у розумі та відстоюють індивідуалізм, особливо у випадку Локка. У своїх роздумах вони відштовхуються від природного, а не від надприродного; вони вважають, що сприйняття та розум є людськими засобами пізнання природи, тому не можна покладатися на віру та містику, як це було у середньовіччі; вони наголошують на автономності та незалежності людини, а також на тому, що людина здатна формувати себе і свій характер, а це суперечить залежності середньовічної людини від Бога та догмату про первородний гріх. Далі, вони розглядають реального індивіда як цінність і як суверенний розум – індивід не повинен підпорядковуватися авторитетам, чи то релігійним, чи то політичним. Можна сказати, що ці філософи, є передвісниками Просвітництва, які почали торувати до нього дорогу.

Що об'єднує цих філософів? Вони визнають першість розуму в пізнанні, в науках та в повсякденному житті, протиставляючи його містиці, вірі та схоластичним авторитетам середньовіччя.

Індивідуалізм і наука – це наслідки індивідуально-раціональної епістемології. Привнесення індивідуалізму в політику веде до лібералізму та демократії. Лібералізм відстоює принцип індивідуальної свободи, а демократія – децентралізацію влади. Привнесення індивідуалізму в економіку веде до формування ринкової економіки та капіталізму. Капіталістична економіка, яка базується на індивідуалізмі, ґрунтується на прийнятті рішень гравцями ринку; вони самі вирішують, що їм виробляти та продавати, а покупцям, що споживати. Спрямованість науки на розвиток виробництва та економіки веде до технічних і технологічних революцій. Зароджується наука медицина, яка продовжує тривалість життя людей у капіталістичному світі, та винаходить засоби для боротьби з епідеміями, від яких потерпала середньовічна Європа.

Філософія Нового часу стає зрілою у XVIII ст., коли починає панувати розум, наука, індивідуалізм і лібералізм. Просвітництво було одночасно домінуванням цих ідей у світських товариствах (салонах, гуртках), але про них не лише говорили, а й активно втілювали у життя. Відтак, люди ставали вільнішими, багатшими, жили довше та отримували задоволення від більшого матеріального комфорту, ніж будь-коли раніше в історії людства.

Просвітництво розвинуло ідеї філософії Нового часу, які сьогодні є загальноприйнятими, а саме: ліберальної демократії, ринкової економіки, наукового прогресу і технологічних інновацій. Але всі вони залежать від сили розуму та його рішучості керуватися цими ідеями у реальному житті.

Проте, переконаність Просвітництва у величезній силі та рішучості розуму, на яких ґрунтується прогрес і модернізація держави/суспільства, завжди були слабкими та вразливими до критики. Одним із таких критиків, які не довіряють «силі та спроможностям розуму», був І. Кант.

Автори колективної монографії «Переосмислення Просвітництва: між історією, філософією та політикою» аналізують змістове наповнення концепту «Просвітництво» з метою «деконструювання» стереотипних візій

Просвітництва. Навіть можна сказати, що вони *заново* розробляють концепт Просвітництва [Boucher, Lloyd, 2017].

Дослідники та інтерпретатори ідеї Просвітництва у творчості Канта звертають увагу на те, що німецький філософ не вважав, що його сучасники живуть у *просвічену епоху*, а живуть в *епоху Просвітництва* [Schmidt, 2017, р. 95]. Це означає, що Кант розуміє Просвітництво не як епоху, що вже настала, а як *процес просвітництва*, що триває. Просвіченими ще не стали ні науки, ні держави, ні суспільства. Кант розуміє *процес просвітництва* дуже індивідуально – він стосується кожного індивіда та який полягає у здійсненні переходу від «неповноліття та незрілості розуму/розсуду» до «публічного та приватного користування власним розумом/розсудом» [Schmidt, 2017, р. 102]. Здравко Кобе [Kobe, 2018] звертає увагу на пієтизм Канта, який вплинув на його моральну філософію та критику розуму, але не звертає уваги на те, як кантівський пієтизм і критика розуму вплинули на його розуміння Просвітництва. Тож **мета** цієї статті полягає у з'ясуванні впливу критики розуму Канта на його ж розуміння Просвітництва, його цілей і завдань.

Критика розуму

Найбільш скептичною щодо «сили розуму» є його «Критика чистого розуму». Те, що Кант «посунув розум, щоб звільнити місце для віри», було контр-продуктивним у добу, за якої він жив і творив, адже Просвітництво було негативно налаштоване до релігії та церкви, а більшість просвітників були антиклерикалами. Те, що Кант став на захист віри, дослідники пояснюють тим, що німецький філософ з дитинства перебував під впливом пієтизму – близького до лютеранства релігійного руху. Пієтизм, так чи інакше, вплинув на моральне вчення німецького філософа: «Наша загальна теза полягає в тому, що.... в цьому відношенні пієтизм справді залишив помітні сліди в його моральній філософії» [Kobe, 2018, р. 62].

Але який розум «посунув» Кант? Очевидно, що «розум Просвітництва», який претендував на гегемонію у всіх сферах життя людини і був запорукою наукового й технічного прогресу. Кьонігсберзький мислитель не вважає, що розум може привести людину до всезнання і що науково-технічний прогрес зробить людей кращими, ніж вони є.

Іноді Канта вважають захисником розуму. Стверджується, що він був прихильником наук і засуджував містику, яку називав «маренням». Мовляв, він наголошував на важливості розуму у сфері етики та відстоював регулятивну функцію розуму в практичному житті; стверджував, що «розум є законодавцем». Отож, Канта слід вважати просвітником, але це не так.

Найбільшим скандалом для просвітників було те, що Кант у «Критиці чистого розуму» стверджує неспроможність розуму пізнати реальність саму по собі. Розум навіть не бере участі у пізнанні, а лише розсуд. Це було гносеологічне та епістемологічне пониження статусу, або навіть приниження, розуму. Кант встановив межі для розуму, щоб той не гордився ніби він може все пізнати та знати. Ба більше, межі були встановлені для того, щоб вказати на те, що розум не є визначальним чинником розвитку європейської цивілізації. Науково-технічний прогрес не є безумовним фактором розвитку європейської

цивілізації, а лише моральний прогрес є ним. Моральний розвиток визначає безумовність розвитку європейської цивілізації. Тому одним із мотивів критики розуму Просвітництва у Канта було його бажання відродити релігійну віру на основі морального життя. Він намагався чітко встановити обмеження для розуму, щоб врятувати релігію, яка для нього зводилася до морального життя. Ноуменальна сфера закрита для розуму, тому він нічого не може знати про Бога, свободу та безсмертя; але це не простий агностицизм Канта.

Закрита від розуму ноуменальна реальність є запорукою того, що просвітницьке, розумово-наукове, відкидання Бога та всієї трансцендентності, не може претендувати на істинність та об'єктивність; розум не може ні спростувати, ні довести існування чи неіснування ноуменальної реальності. Тому у питанні існування чи неіснування такої реальності розум є безсилим. Кант говорить не просто про віру в Бога, а про моральну віру, яка полягає в тому, що практичний розум вимагає від нас діяти морально, згідно із моральним законом, який він диктує нам. Ми діємо розумно, коли діємо морально для досягнення наших цілей, за умови, що ми визначаємо «найвище благо» метою нашого життя, а саме: блаженне життя в моральному світі [Longworth, 2017].

Якщо розум не має контакту й жодного відношення до реальності самої по собі, то як він може бути об'єктивним? Він не спроможний пізнати реальність саму по собі, тобто незалежну від людини, а розсуд пізнає лише видимості (явища) для нас. Кант пояснює:

«Отже, ми хотіли сказати, що всяке наше споглядання є ніщо інше, як уявлення про феномен, і що речі, які ми споглядаємо, не є самі по собі такими, як ми їх споглядаємо, ані їх відношення самі по собі не такі, як вони нам являються, і що якби ми усунули наш суб'єкт або хоча б тільки суб'єктивний характер чуттів узагалі, то всі характеристики об'єктів і всі відношення їх у просторі та часі, та й самі простір і час зникли б: як явища вони можуть існувати лише в нас, а не самі по собі. Яким може бути стан предметів самих по собі і окремо від цієї сприйнятливості нашої чуттєвості, нам лишається цілком невідомо» [Кант, 2000, с. 68].

Ба більше, навіть закони природи узгоджуються з розсудом, бо вони «існують не в явищах, а тільки у відношенні до суб'єкта, якому належать ті явища, оскільки він має розсуд, подібно ж і явища існують не самі по собі, а тільки у відношенні до тієї самої істоти, оскільки вона має чуття» [Кант, 2000, с. 120]. А поза цими відношеннями для розсуду нічого не існує, а також не існує нічого незалежного поза нашим мисленням. Тому неможливо сказати: існує чи не існує трансцендентний світ. Стверджуючи так, наука втрачає не лише об'єктивність, але й скидається з п'єдесталу Просвітництва. Там, де розум (наука) програє, віра (релігія) виграє! Розум і наука обмежені пізнанням видимості, а релігійна віра проривається крізь неї до ноуменальної реальності, щоб утвердити людину в моральному житті. Кант пропонує інший початок прогресу: моральний, який закорінений у ноуменальному світі. Він показує у «Критиці чистого розуму», що розум не є універсальним та об'єктивним, тобто йдеться про заперечення двох важливих характеристик розуму Просвітництва.

Критичне ознакування суті Просвітництва

Гаразд, то що, Кант був проти Просвітництва? Не зовсім так. Кант не був цілком проти Просвітництва. Про це свідчить його невелике есе «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» (1784). Для Канта Просвітництво – це насамперед вміння публічно користуватися власним розсудом/розумом з метою самовдосконалення. Людина – це, все ж таки, вважає Кант, розумна істота. Проте, дуже часто люди бояться користуватися власним розсудом/розумом у своєму житті, а тому покладаються на авторитети, начальство, яке каже їм, що і як робити. Відтак, Просвітництво – це вимога користуватися за будь-яких обставин власним розсудом/розумом. Стан неповноліття людини, вважає Кант, характеризується браком рішучості, страхом та лінощами, які перешкоджають їй користуватися власним розсудом/розумом. Людина звикає до свого неповноліття, тобто перебування під опікою інших людей, наприклад, священника, урядовця, лікаря тощо, а звичка, як відомо, це – друга натура людини; англіїці кажуть: *old habits die hard*, тобто важко позбутися старих звичок. Звичка бути неповнолітньою робить людину слухняною, покірною та підконтрольною, нездатною думати, шукати істину й видавати власні судження. Дуже важко вийти з цього стану неповноліття, тому «мало на світі людей, яким унаслідок праці над собою пощастило зробити рішучий крок і вирватися з цього неповноліття» [Кант, 1989, с. 135]. Відтак, не варто говорити, що люди вже живуть за доби Просвітництва¹. Доба Просвітництва лише настає, бо ще багато треба зробити для того, аби люди стали просвіченими, тобто вміли користуватися власним розсудом/розумом.

Що ж треба зробити найперше? Це надати людям свободу. Кант стверджує: «Треба, отже, щоб публіка просвітила сама себе. Це станеться майже неминуче, якщо певній групі людей забезпечити відповідну свободу. В таких випадках завжди знайдуться люди, здатні самостійно думати» [Кант, 1989, с. 136]. Цікаво, що сам Кант під публікою має на увазі громадян, які своєю справою розглядають вдосконалення устрою своєї республіки: «Устрій його (короля Пруссії Фрідріха II Великого – *I. K.*) держави не зазнає жодної небезпеки, якщо він дозволить підданам публічно користуватися власним розумом і виносити на громадський розсуд свої міркування щодо поліпшення цього устрою і навіть вільно його критикувати» [Кант, 1989, с. 138].

Вихід людей зі стану неповноліття пов'язаний із формуванням вміння людей вільно висловлюватися розумно про різні справи: суспільні, політичні, економічні, релігійні, наукові, та виносити свої міркування на публічне обговорення з метою вдосконалення у суспільній, політичній, економічній, релігійній і науковій сферах. І це буде лише «виходом» у добу Просвітництва, а не самим Просвітництвом; цей «вихід із неповноліття» є лише початком Просвітництва, а не самим Просвітництвом. Сам Кант розуміє «вихід» як «факт, як актуальний процес, але також як завдання або обов'язок» [Карівець, 2015,

¹ Ось тут є суперечність між Кантом і просвітниками, бо останні вважали, що вже настала доба Просвітництва, тобто утвердилися розум, науки, лібералізм та антиклерикалізм, але Кант це заперечує, стверджуючи, що тільки починається доба Просвітництва і ще «треба багато чого зробити», щоб люди вийшли зі «стану неповноліття».

с. 110]. Отож, обов'язком кожної розумної людини є вільнодумство, яке свідчить про «вихід із неповноліття». Але вільнодумним можна бути у публічній сфері, але не у приватній. Що це означає? Якщо людина виконує певні функції в суспільстві чи державі, тоді вона може користуватися розумом приватно. Наприклад, хтось служить у війську, хтось працює в банку, хтось є священником чи прихожанином, тоді всі ці люди повинні дотримуватися певних правил і законів, тому «тут не може бути вільного застосування розуму» [Карівець, 2015, с. 111]. Коли ж людина застосовує розум для розмірковувань, бо вона не може без цього жити, як розумна істота, тобто вона розмірковує як представник розумного людства, тоді застосування розуму стає вільним і публічним. Тому, як вважає М. Фуко, «Aufklärung – це поєднання загального, вільного і публічного застосування розуму» [див.: Карівець, 2015, с. 111].

Важливо наголосити, що вільнодумство має межі застосування: його не можна застосовувати там, де діють певні закони чи правила. Чому? Закони і правила є очевидні, тому вони не потребують розумувань, а тільки виконання й дотримання відповідно. Розумна людина не обговорює закони й правила, бо вони є для того, аби уникнути хаосу й ворожнечі. Хто буде обговорювати або розумувати, наприклад, про те, чи доцільно переходити вулицю чи їхати на червоний сигнал світлофора; і хтось може вигукнути: «Нумо скасуймо це правило і дозволимо водіям і пішоходам порушувати сигнал червоного світла, бо так ми зекономимо час – не будемо простоювати одну хвилину». Чи такий аргумент у розумуванні цієї особи є розумним і логічним? Очевидно, що ні. Також державний службовець не повинен розумувати про закони, яких він повинен неухильно дотримуватися. Суддя не повинен розумувати про закони, а справедливо судити згідно із законами. Військовий повинен виконувати законний наказ свого командира й не розмірковувати про нього. І так далі. Але вільнодумство є невід'ємним від розумної природи людини, тому людина повинна бути вільнодумною, щоб шукати істину, щоб вміти відрізнити правду від брехні. Вільнодумство – це не просто «вільні» чи «довільні» думки. Воно ґрунтується на міркуваннях і дослідженнях з метою знайти певні докази для своїх міркувань. Вільнодумство, як складний процес мислення, складається з розуміння значення висловів, з аналізу доказів та з суджень про їхню силу чи слабкість [Collins, 1713, p. 5].

Висновки

Отож, у Канта подибуємо нетипове для XVIII ст. тлумачення Просвітництва. Кантове тлумачення Просвітництва процесуальне, активне і практичне. Німецький мислитель ратує за Просвітництво, як процес «виходу індивідів зі стану неповноліття», а таким виходом він вважає вміння вільно думати та розумувати власним розумом/розсудом. Крім цього, для Канта Просвітництво – це діяльність розуму/розсуду, який розуміє власні межі свого застосування у всіх сферах життя суспільства.

Список використаних джерел

1. Кант І. Відповідь на питання: що таке Просвітництво? / пер. з нім. М. Ласло-Куцюк. *Всесвіт*. 1989. № 4. С. 135–138.
2. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
3. Карівець І. Критика розуму як спосіб звільнитися від меж (передмова до публікації перекладу «Що таке Просвітництво?» Мішеля Фуко). *Гуманітарні візії*. 2015. Т. 1, ч. 2. С. 109–116.
4. Collins A. A Discourse of Free-Thinking. London: George Strahan, 1713. 178, VI p. URL: <https://ia800206.us.archive.org/23/items/adiscourseoffree00colluoft/adiscourseoffree00colluoft.pdf>.
5. Kobe Z. Reason Reborn: Pietistic Motifs in Kant's Moral Philosophy. *Problemi International*. 2018. Vol. 2, No. 2. P. 57–88.
6. Longworth G. Faith in Kant. *The Philosophy of Trust* / P. Faulkner, T. Simpson (eds.). Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 251–271.
7. Rethinking the Enlightenment: Between History, Philosophy, and Politics / G. Boucher, H. M. Lloyd (ed.). Lanham, MD : Lexington Books, 2017, 272 p.
8. Schmidt J. What Sort of Question Was Kant Answering when He Answered the Question: «What Is Enlightenment?» *Rethinking the Enlightenment: Between History, Philosophy, and Politics* / G. Boucher, H. M. Lloyd (eds.). Lanham, MD: Lexington Books, 2017. P. 89–112.

References

- Boucher, G. Lloyd, H. M. (eds.). (2017). *Rethinking the Enlightenment: Between History, Philosophy, and Politics*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Collins, A. (1713). A Discourse of Free-Thinking. London: George Strahan. <https://ia800206.us.archive.org/23/items/adiscourseoffree00colluoft/adiscourseoffree00colluoft.pdf>
- Kant, I. (1989). Vidpovid na pytannia: shcho take Prosvitnytstvo? [Answer to the Question: What is Enlightenment?] / transl. from German by M. Laslo-Kutsyuk. *Vsesvit*, 4, 135–138. [In Ukrainian].
- Kant, I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu* [Critique of Pure Reason] / transl. from German by I. Burkovskyi. Kyiv: Yunivers. [In Ukrainian].
- Karivets, I. (2015). Krytyka rozumu yak sposib zvilnytysia vid mezh (peredmov do publikatsii perekladu «Shcho take Prosvitnytstvo?» Misheliatrans Fuko) [Critics of reason as the mode of liberation from the limits (foreword to Ukrainian translation of Michel Foucault's «qu'est-ce que les lumières»)]. *Humanitarian Vision*, 1, 2, 109–116. [In Ukrainian].
- Kobe, Z. (2018). Reason Reborn: Pietistic Motifs in Kant's Moral Philosophy. *Problemi International*, 2, 2, 57–88.
- Longworth, G. (2017). Faith in Kant. In P. Faulkner, T. Simpson (eds.), *The Philosophy of Trust*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 251–271.
- Schmidt, J. (2017). What Sort of Question Was Kant Answering when He Answered the Question: «What Is Enlightenment?» In Boucher, G., Lloyd, H. M. (eds.), *Rethinking the Enlightenment: Between History, Philosophy, and Politics* (pp. 89–112). Lanham, MD: Lexington Books.

KANT'S CRITICAL ENLIGHTENMENT: KNOWING ONE'S OWN LIMITS

Ihor Karivets

*Lviv Polytechnic National University, Department of Philosophy,
5, Mytropolyta Andreia Str., Lviv, 79013, Ukraine
e-mail: ihor.v.karivets@lpnu.ua
ORCID ID 0000-0002-4555-2226*

This article considers the atypical understanding of the Enlightenment and its goals by the famous German philosopher-innovator I. Kant. The author, examining Kant's attitude to the Enlightenment, argues that the German philosopher understands the Enlightenment not as the establishment of reason and sciences in all spheres of society, but as the self-determination of reason by its own limits of cognition and knowledge through the critique of reason. The goals of the Enlightenment, according to Kant, are moderate, not progressive and absolute. The goals of the Enlightenment are also determined by the critique of reason – its ability to answer Kantian well-known questions: what can I know, what should I do, what can I hope for, what is a human being? To answer these questions, the reason must be freethinking. Freethinking, that is, the free search for the correct answers to the above questions and spontaneous reflections on these questions, is also the goal of the Enlightenment. Without freedom of thought, without freedom to seek truth, the reason will be immature and indecisive. Therefore, the Enlightenment provides both a critique of reason and freethinking of reason. Without them, the Enlightenment is impossible. Criticism of reason sets the limits of freethinking of reason and the limits of its cognition. The article argues that Kant's critique of reason is aimed at the rehabilitation of faith, which compensates for the inability of reason to cognize noumenal reality and have knowledge about it. Therefore, in Kant's Enlightenment there is a place for faith, which is atypical for the stereotypical understanding of the Enlightenment as the «kingdom of reason», that is, as its dominance. Kant's understanding of the Enlightenment challenges ideological and traditional views on it as the «Age of Reason». The Enlightenment is rather a process of the application of reason/understanding by individuals in all spheres of social life, than an age of established reason/understanding in all spheres of social life.

Keywords: Kant, Enlightenment, reason, understanding, critique, faith, freethinking.

Отримано / Received: 27.04.2024